

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλιεντικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΓΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗ, Η ώρα της ανταλλαγής. Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ, Από τη Βιθυνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί απαράλληλοι της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομιλών Ενδύλων Καταδικασμένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερηνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σαγιά

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αοτιμύση: Χάρης Αθανασάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούκης, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Στάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβραάμ, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΘΥΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, ΚΥΡΙΑΚΗ
ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥdoi: [10.12681/mnimon.37419](https://doi.org/10.12681/mnimon.37419)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ Κ., & ΜΕΛΙΟΥ Α. (2024). ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΘΥΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ : ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΟΝ ΤΟΠΟ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΚΜΣ. *Μνήμων*, 39, 143–166.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.37419>

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ –
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ

ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΘΥΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΟΝ ΤΟΠΟ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΚΜΣ

Μεθοδολογία

Από τη δεκαετία του '30 η Μέλπω Μερλιέ είχε ξεκινήσει την προσπάθεια συλλογής προφορικών μαρτυριών των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ) δούλεψε πιο εντατικά από το 1953 και το εγχείρημα ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του '70. Για τη συγκρότηση του Αρχείου Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ εργάστηκαν περίπου 100 ερευνητές και συγκεντρώθηκαν προφορικές μαρτυρίες προσφύγων από 1.375 οικισμούς της Μικράς Ασίας.¹ Για τη Βιθυνία συλλέχθηκαν μαρτυρίες από 164 οικισμούς. Οι συνεντεύξεις παραχωρήθηκαν από Μικρασιάτες που κατάγονταν από αυτούς τους 164 οικισμούς της Βιθυνίας και είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Οι ερευνητές του ΚΜΣ είχαν ως εργαλείο ένα δομημένο ερωτηματολόγιο με ενότητες που αφορούσαν τη ζωή στους τόπους καταγωγής και στους τόπους εγκατάστασης. Οι συνεντεύξεις είναι κατανεμημένες με βάση κάθε μικρασιατική επαρχία και τους οικισμούς από όπου κατάγονταν οι πληροφορητές κάθε επαρχίας.

Το καλοκαίρι του 2019 στο πλαίσιο του προγράμματος «Greek Refugees: The Socioeconomic Consequences of the 1923 Population Exchange between Greece and Turkey», με επιστημονικό υπεύθυνο τον καθηγητή Οι-

1. Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982, σ. 96-103· Βαρβάρα Ψύχουλα-Κοντογιάννη, «Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο», Εβίτα Αράπογλου (επιμ.), *Μικρά Ασία. Λάμψη-καταστροφή-ξεριζωμός-δημιουργία*, Μουσείο Μπενάκη – Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2022, σ. 304.

κονομικών του Πανεπιστημίου του Brown Στέλιο Μιχαλόπουλο, πραγματοποιήθηκε έρευνα στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ και επιλέχτηκαν 156 οικισμοί της Βιθυνίας, οι οποίοι αποτελούν την αρχειακή βάση για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου. Σκοπός μας είναι να σκιαγραφήσουμε την επαρχία αυτή μέσα από τις μαρτυρίες και τη μνήμη των μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην ελληνική επικράτεια από το 1922 και μετά.² Το άρθρο βασίστηκε στα στοιχεία που παρέχουν οι προφορικές μαρτυρίες του ΚΜΣ. Το αποδελτιωμένο υλικό που μελετήθηκε, είναι 284 συνεντεύξεις –46 γυναικών και 238 ανδρών–³ και αντιστοιχεί στο 95% του συνολικού υλικού που υπάρχει στο ΚΜΣ για την επαρχία της Βιθυνίας.⁴ Για την καλύτερη διαχείριση του υλικού διατηρήθηκε ο διαχωρισμός της επαρχίας και των διοικητικών περιφερειών της σύμφωνα με τον κατάλογο που υπάρχει στο ΚΜΣ. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο Αρχείο Προφορικών Συνεντεύξεων του ΚΜΣ το υλικό που αντιστοιχεί στην επαρχία της Βιθυνίας είναι το δεύτερο μεγαλύτερο, μετά από αυτό που συγκεντρώθηκε για την περιοχή του Πόντου,⁵ επομένως οι πληροφορίες για τις διάφορες περιφέρειες της Βιθυνίας είναι πλούσιες. Σημειώνεται δε ότι σύμφωνα με την επίσημη απογραφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1914 οι ελληνορ-

2. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη μελέτη συγκεκριμένων οικισμών ή περιφερειών της Βιθυνίας βλ. Μάγδα Κιτρομηλίδου, «Οι Έλληνες της Βιθυνίας και το εθνικό κέντρο, 1898-1903: Ανέκδοτες μαρτυρίες από το αρχείο του συλλόγου “Ανατολή”», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (2015), σ. 87-106· Βενέδικτος Αδαμαντιάδης, «Τα τελευταία έτη της ελληνικής κοινότητας Προύσης», *Μικρασιατικά Χρονικά Δ'* (1948), σ. 96-125· Δημήτρης Ρήγας, *Το Πελλαδάρι στους αιώνες*, ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., Νέα Ιωνία 2015· Αγάπη Μ. Ευαρίδου, *Ο ελληνισμός στη Νικομήδεια και την περιφέρειά της*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2010· Αναστάσιος Ιορδάνογλου, «Μιχαλίτσι και Λοπάδι, δύο οικισμοί της Επαρχίας Νίκαιας Μικράς Ασίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989), σ. 23-57· Ευάγγελος Αθ. Μπόγκας, *Η Μηχανιώνα της Κυζίκου*, Σύλλογος Μηχανιωτών «Η Μηχανιώνα», Αθήνα 1964· Πέτρος Ποδάρας (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Ελληνικοί Παραθαλάσσιοι Οικισμοί της Προποντίδας, Χαλκίδα, 26 Απριλίου 2015*, Κύζικος, Νέα Αρτάκη 2015.

3. Penelope Papailias, *Genres of Recollection. Archival Poetics and Modern Greece*, Νέα Υόρκη 2005.

4. Στο αποδελτιωμένο υλικό δεν περιλαμβάνονται πληροφορίες για την πόλη της Κωνσταντινούπολης αλλά μόνο για την ομώνυμη περιφέρεια.

5. Γιώργος Τενεκίδης, «Πληθυσμιακές παράμετροι του μικρασιατικού Ελληνισμού. Νέα στοιχεία από έρευνες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 63 (1988), σ. 65.

θόδοξοι υπήκοοι των περιφερειών της Βιθυνίας ξεπερνούσαν τους 338.000.⁶

Στο παρόν άρθρο για την ανάλυση των δεδομένων δόθηκε έμφαση στις επαγγελματικές δραστηριότητες των πληροφορητριών/τών στον τόπο καταγωγής τους και στην Ελλάδα, στο επίπεδο εκπαίδευσής τους, στη γλώσσα και στις περιοχές αποκατάστασης μετά το 1923. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση δύο περιπτώσεων αποκατάστασης προσφύγων της Βιθυνίας. Η αστική αναφέρεται στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς (Νίκαια) και στον συνοικισμό της Ραφήςνας. Για την ανάλυσή τους χρησιμοποιήθηκε αρχεϊκό υλικό από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας και τον Τύπο της εποχής.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι αναγνωρίζουμε ότι οι συνεντεύξεις, ως πηγή, είναι διαμεσολαβημένες και ενέχουν υποκειμενικότητα, διακρίνονται από μεγέθυνση της συμμετοχής των ερωτώμενων και συχνά εμφανίζουν μια ωραιοποιημένη κατάσταση. Επίσης, οι αναμνήσεις των πληροφορητών διαμορφώθηκαν και από ύστερες δημόσιες αναπαραστάσεις. Συχνά οι συνεντευξιαζόμενοι παρουσιάζουν μια εκδοχή για τον εαυτό τους που εναρμονίζεται με την κοινότητα και επικαλούνται εμπειρίες που «ταιριάζουν» με τις επικρατούσες αναπαραστάσεις. Ωστόσο, η συμβολή των προφορικών μαρτυριών είναι σημαντική, γιατί εμπλουτίζει την ιστορική έρευνα και αναδεικνύει τη φωνή των αθέατων πρωταγωνιστών της ιστορίας,⁷ όπως είναι οι πρόσφυγες της Βιθυνίας στην προκειμένη περίπτωση. Η συγκέντρωση των προφορικών μαρτυριών διατηρεί ζωντανή τη μνήμη και συμβάλλει σε μια σφαιρικότερη και πιο πλουραλιστική προσέγγιση της ιστορίας.⁸ Σε κάθε περίπτωση, τα στοιχεία που προκύπτουν από τις προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων από τους οικισμούς της Βιθυνίας, θα μπορούσαν να συνδυαστούν με περισσότερες μαρτυρίες που υπάρχουν ήδη για την επαρχία, καθώς και με νέα ερευνητικά προγράμματα που θα δώσουν μια ακόμη πιο ολοκληρωμένη άποψη για την πολυμορφία των οικισμών της Βιθυνίας.

Αναλογίες των φύλων των συνεντευξιαζόμενων

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, οι γυναίκες πρόσφυγες που ήρθαν από τη Μικρά Ασία ήταν αριθμητικά περισσότερες, συγκριτικά με τους

6. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1947*, The University of Wisconsin Press, 1985, σ. 170-186.

7. Paul Thomson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα 2002.

8. Alessandro Portelli, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική. Ομιλία, γραφή και ανάμνηση*, Αθήνα, Πλέθρον, 2020.

άνδρες.⁹ Παρ' όλα αυτά, όπως ήδη αναφέρθηκε, το συντριπτικό ποσοστό των συνεντευξιαζόμενων είναι άνδρες –79% και μόλις 21% αντίστοιχα για τις γυναίκες– και το ίδιο ισχύει για το σύνολο των επαρχιών από όπου ήρθαν έλληνες πρόσφυγες (Πόντος, Καππαδοκία, Ανατολική Θράκη, Ιωνία, Αιολίδα).¹⁰ Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κυρίως το ανδρικό στοιχείο, λόγω της εντονότερης παρουσίας του στον επαγγελματικό και κοινωνικό βίο, ήταν σε θέση να παρέχει πληροφορίες για ποικίλα πεδία της ζωής των Βιθυνίων. Το μόνο πεδίο στο οποίο φαίνεται ότι οι γυναίκες παρείχαν εξίσου πλούσιες ή και περισσότερο αναλυτικές πληροφορίες για τη ζωή των Βιθυνίων, είναι αυτό των ηθών και εθίμων. Το αποτέλεσμα αυτό ενδεχομένως προκύπτει τόσο από τη δόμηση του ερωτηματολογίου των ερευνητών του ΚΜΣ όσο και από το μικρό ποσοστό γυναικών που έδωσαν συνεντεύξεις στους ερευνητές.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις περιφέρειες Λεύκης, Μιχαλιτσίου, Ντιούτζε και Σογιούτ, που συγκέντρωσαν το μικρότερο ποσοστό συνεντεύξεων, δεν περιλαμβάνονται πληροφόρητριες, σε αντίθεση με τις περιφέρειες της Νικομήδειας και του Ανταπαζάρ, που η αναλογία πληροφορητριών – πληροφορητών ξεπερνά το 1 προς 3. Παρατηρείται, μάλιστα και μια αριθμητική δυσαναλογία μεταξύ των περιφερειών της Βιθυνίας, με αποτέλεσμα να δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στα στοιχεία που αφορούν τις περιφέρειες της Κωνσταντινούπολης και της Προύσας, κυρίως όσον αφορά τις επαγγελματικές δραστηριότητες των πληροφορητριών/των, και του γενικού ελληνικού πληθυσμού των οικισμών που ανήκουν σε αυτές.

Οι επαγγελματικές ασχολίες των Βιθυνίων, πριν και μετά το 1922

Σχετικά με τις επαγγελματικές ασχολίες των Βιθυνίων, αποτυπώνονται αρχικά τα επαγγέλματα των πληροφορητών στον τόπο καταγωγής τους. Στη συνέχεια επιχειρείται η καταγραφή των κυριότερων επαγγελμάτων όλου του ελληνικού πληθυσμού, σε κάθε οικισμό που αποδελτιώθηκε, σύμφωνα με τα στοιχεία των πληροφορητριών/τών. Για να είναι σαφής η διάκριση αυτή, αναφέρουμε ότι οι ερευνητές του ΚΜΣ απηύθυναν χω-

9. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 15-16 Μαΐου 1928*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1935, σ. 20.

10. Σε σύνολο 925 συνεντεύξεων που αποδελτιώθηκαν κατά τη διάρκεια του προγράμματος, οι 628 προέρχονταν από άνδρες πληροφορητές και οι 172 από γυναίκες.

Πίνακας 1

Περιφέρειες της Βιθυνίας, σύνολο των συνεντεύξεων καθώς και αναλογία φύλου των πληροφορητριών/τών ανά περιφέρεια και οικισμούς

Περιφέρεια	Αριθμός οικισμών	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο συνεντεύξεων
Κωνσταντινούπολη	37	58	7	65
Προύσα	31	52	7	59
Ανταπαζάρ	17	19	12	31
Αρτάκη	15	24	4	28
Πάνορμος	14	21	3	24
Νικομήδεια	10	14	9	23
Μπιλετζίκ-Κουπλιών	9	15	1	16
Γκειβέ-Ορτάκιοϊ	5	10	–	10
Κερμαστή	2	5	2	7
Μιχαλίτσι	5	6	–	6
Λεύκη	1	4	–	4
Ντιούζτζε	6	4	–	4
Νίκαια	3	3	1	4
Σογιούτ	1	3	–	3
Σύνολο	156	238	46	284

Πηγή: Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, Επαρχία Βιθυνίας, ΚΜΣ.

ριστή ερώτηση στους πληροφορητές για το δικό τους επάγγελμα και για το κυριότερο επάγγελμα γενικώς των Ελλήνων κάθε οικισμού. Τα αποτελέσματα, επομένως, δεν αφορούν το σύνολο της επαρχίας της Βιθυνίας, αλλά μόνον τους 156 οικισμούς που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη.

Ως προς την πρώτη κατηγορία, δηλαδή το επάγγελμα των πληροφορητών, τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν προήλθαν από 188 πληροφορητριες/τές που παρείχαν στοιχεία για την προσωπική επαγγελματική τους δραστηριότητα στη Βιθυνία, δηλαδή οι 186 άνδρες και οι μόλις 2 γυναίκες. Πρόκειται για το πεδίο με τη μεγαλύτερη απόκλιση στην καταγραφή των πληροφοριών, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπεραπλουστευμένη γενίκευση της απουσίας των γυναικών από τους χώρους εργασίας. Ωστόσο, όπως θα καταγραφεί παρακάτω, οι αγροτικές, πρωτίστως, και οι αλιευτικές, δευτερευόντως, ασχολίες των Βιθυνίων καθιστούσαν επιτακτική την ενεργή συμμετοχή των γυναικών στην εργασία.

Από την επεξεργασία των δεδομένων διαπιστώθηκε ότι περίπου 54% του συνόλου των πληροφορητών δραστηριοποιήθηκε στον πρωτογενή τομέα (γεωργοί, σηροτρόφοι, αμπελοουργοί, κτηνοτρόφοι), μόλις 10% στον

δευτερογενή (ράφτες, χτίστες, ξυλουργοί κ.ά.) και 16% στον τριτογενή τομέα (μπακάληδες, παντοπώλες, καφετζήδες κ.ά.). Περίπου το 10% των κατοίκων καταπιάστηκε με θαλάσσια επαγγέλματα (αλιείς, ναυτικοί κ.ά.), ενώ παρόμοιο είναι και το ποσοστό των πληροφορητών που ανέφερε κάποιο άλλο επάγγελμα (υπάλληλος γραφείου, δικηγόρος, λογιστής, ιερέας, εκπαιδευτικός, εργάτης σε λατομείο κ.ά.). Αξίζει να σημειωθεί ότι 42 πληροφορητές, δηλαδή ποσοστό 22%, δήλωσαν ότι ασκούσαν παράλληλα δύο επαγγέλματα, ενώ 11 από αυτούς δήλωσαν τρία.¹¹ Τέλος, μόλις δύο γυναίκες δήλωσαν την επαγγελματική τους ιδιότητα στη Μικρά Ασία, η πρώτη ως νοσοκόμα και η δεύτερη ως οικιακή βοηθός.

Σχετικά με τα κυριότερα επαγγέλματα του ανδρικού στοιχείου στους οικισμούς που αποδελτιώθηκαν, τα δεδομένα αφορούν 200 άτομα, 176 άνδρες και 24 γυναίκες. Με βάση τα λεγόμενα των πληροφορητριών/των, η γεωργία αποτέλεσε το κύριο επάγγελμα στις επαρχίες της Βιθυνίας, σε ποσοστό περίπου 68,5%, με την καλλιέργεια του μεταξιού να επικρατεί και να έπεται η καλλιέργεια αμπελιών. Ένα ποσοστό περίπου 17% είχε ως κύρια επαγγελματική απασχόληση θαλάσσια επαγγέλματα: αλιείς, ναυτικοί και σφουγγαράδες. Τα παραπάνω στοιχεία των πληροφορητών επιβεβαιώνονται και από άλλες μελέτες, π.χ. για την Πέραμο, για την οποία αναφέρεται ότι η οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων της βασιζόταν πρωτίστως στον αγροτικό τομέα. Η αμπελουργία, η ελαιουργία και η σηροτροφία απέδιδαν τα περισσότερα εισοδήματα στους κατοίκους, ακολουθούσε η παραγωγή οπωροκηπευτικών, ενώ σημαντική θέση είχαν η αλιεία και η ναυτιλία.¹² Στο Μιχαλίτσι, επίσης, οι κάτοικοι ασχολούνταν πρωτίστως με τη γεωργία, τη σηροτροφία, την κτηνοτροφία και έπειτα με το εμπόριο.¹³ Η ενασχόληση με το εμπόριο εξαρτάτο και από τη γεωγραφική θέση κάθε περιοχής. Χαρακτηριστικά, το Μιχαλίτσι αποτελούσε «κόμβο συγκοινωνίας πάνω στο δρόμο Προύσας – Πανόρμου»¹⁴ και όσοι κάτοικοί του ασχολήθηκαν με εμπορικές δραστηριότητες ήταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από τους αγρότες. Επίσης, η κοινότητα της Αρτάκης «έπαιζε το ρόλο τοπικού κέντρου για το διαμετακομιστικό εμπόριο ακριβώς λόγω της θέσης της και της επικοινωνίας με τα μεγάλα κέντρα μέσω Ξηράς και

11. Ορισμένα παραδείγματα παράλληλων επαγγελμάτων είναι αγρότης-κτηνοτρόφος (6), ψαράς-γεωργός (3), ναυτικός-μπακάλης (2).

12. Δημήτρης Σταματόπουλος, «Πέραμος», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, προσβάσιμο στη διεύθυνση <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5747#> (τελευταία πρόσβαση 2.1.1923).

13. Α. Ιορδάνογλου, *ό.π.*, σ. 35

14. Στο ίδιο.

θάλασσας και ο χαρακτήρας της ήταν ημι-αγροτικός και ημι-εμπορικός, με μεγάλη ποικιλία επαγγελματιών αγροτικών, εμπορικών και ναυτιλιακών. Η πόλη διέθετε εξήντα ιστιοφόρα (μόνο ένα ανήκε σε Τούρκο) και είκοσι μύλους (δύο ανήκαν σε Τούρκους)». ¹⁵ Μικρότερο είναι το ποσοστό του γενικού πληθυσμού, περίπου 8,6%, που δραστηριοποιήθηκε στον χώρο του εμπορίου, με τη διατήρηση επισιτιστικών καταστημάτων κατά κύριο λόγο, ενώ το εναπομείναν 5,9% μοιραζόταν ανάμεσα σε υλοτόμους, εργάτες σε λατομεία, τεχνίτες κ.ά. Ο πρωτογενής τομέας επικράτησε και στα δευτερεύοντα επαγγέλματα, με τη γεωργία (σηροτροφία-αμπελουργία) να αγγίζει το 32% και την κτηνοτροφία το 27,1%. Τα θαλάσσια επαγγέλματα καλύπτουν το 14% των αναφορών, ενώ οι τεχνίτες και οι έμποροι-καταστηματαρχες συγκεντρώνουν αθροιστικά 11%. Τέλος, το 17% αντιστοιχεί σε εργάτες λατομείων, υλοτόμους, παραγωγούς ούζου, καπνεργάτες κ.ά.

Οι πολλαπλές δυνατότητες απασχόλησης των Βιθυνίων εξηγούνται από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη επαρχία περιελάμβανε τόσο ηπειρωτικούς όσο και παραλιακούς και νησιωτικούς οικισμούς. Κατ' επέκταση, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που η θάλασσα συνέβαλλε τα μέγιστα στην οικονομική άνθηση των οικισμών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του οικισμού της Κούταλης, όπου ο πληροφορητής, σφουγγαράς ο ίδιος, σημείωσε ότι υπήρχαν 32 σφουγγαράδικα με οκταμελή πληρώματα που ταξίδευαν με ρωσική ή γαλλική, ή αμερικανική, ή ελληνική ή αγγλική σημαία. ¹⁶ Εξίσου σημαντική, ακόμη και για παραλιακούς οικισμούς, ήταν η εργασία στα λατομεία που βρίσκονταν πλησίον των οικισμών, όπως καταγράφεται στις περιπτώσεις των οικισμών Γαλίμη, Παλάτια, Αλώνη, Αφησιά, Γωνιά, Ακτσι Σεχίρ και Ρόδα. ¹⁷ Δραστηριότητα λατομείων αναφέρεται στη βιβλιογραφία και στην περιοχή της Περάμου. ¹⁸ Από προφορικές μαρτυρίες αναφέρεται και η λειτουργία εργοστασίου παραγωγής βιομηχανικών προϊόντων (τσιμέντου) στον οικισμό της Αρετσούς. ¹⁹

Από τις πληροφορίες των συνεντευξιαζόμενων προκύπτει ότι οι αγρο-

15. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αι. – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.

16. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B77.

17. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B75, B78, B19, B20, B23, B29.

18. Δ. Σταματόπουλος, *ό.π.*

19. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B48. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση σχετικά με τις επαγγελματικές ασχολίες των Ελλήνων της Δυτικής Μικράς Ασίας βλ. Χρίστος Σολδάτος, *Ο οικονομικός βίος των Ελλήνων της Δυτικής Μικράς Ασίας, 1880-1922*, Αθήνα 1994, σ. 166-227.

τικές ενασχολήσεις γενικώς υπερείχαν και ανθούσε κυρίως η σηροτροφία. Η τελευταία, μάλιστα, αποτελούσε την κύρια ενασχόληση στην περιοχή της Προύσας, την οποία ο Αδαμαντιάδης χαρακτηρίζει ως «κατ' εξοχήν σηροτρόφο περιοχή. Κατά την άνοιξη η πεδιάς της Προύσης ήτο καταπράσινη από τα μωρεόδεντρα».²⁰ Η άνθηση της σηροτροφίας στους οικισμούς που μελετήθηκαν, καταδεικνύεται και από την περιγραφή της αρχιτεκτονικής των σπιτιών, που αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα σε ποσοστό περίπου 90%: άμεσα, με ρητή δήλωση των πληροφορητών, γίνεται λόγος για αραιή και πολυώροφη δόμηση των οικιών και έμμεσα δίνονται πληροφορίες μέσα από την περιγραφή του οικοδομικού συστήματος τσατμά ή ντολμά ή μπαγιατί, με βάση το οποίο οικοδομούνταν οι πολυώροφες οικίες. Με αυτήν τη μέθοδο οικοδόμησης εξυπηρετούνταν η ανάγκη αποθήκευσης και επεξεργασίας των κουκουλιών των μεταξοσκωλήκων, που λάμβανε χώρα στους κατώτερους ορόφους.²¹

Είναι εύλογο, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι η πλειονότητα των κατοίκων διατηρούσε καλλιέργειες κουκουλιών, είτε σε μεγαλύτερο (ως κύρια επαγγελματική απασχόληση)²² είτε σε μικρότερο βαθμό (ως δευτερεύουσα ή συμπληρωματική απασχόληση), στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από τις πληροφορίες που καταγράφηκαν σχετικά με τις γενικές επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων των οικισμών. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις συνεντεύξεις τονίστηκε και η λειτουργία εργοστασίων σηροτροφίας στους οικισμούς Αρακλί, Κιούπλια (τουλάχιστον 10), Βεζίρχαν (εργοστάσιο μεταξίου των αδελφών Χατζηηλία και Χατζηευφρόνη), Αδαπαζάρ, Χουδί, Σογιούτ (4), και επίσης στην Προύσα, στο Ασάκιοι και στη Λεύκη (3).²³ Στην Προύσα οι έμποροι διατηρούσαν

20. Β. Αδαμαντιάδης, ό.π., σ. 123.

21. Ενδεικτικά, βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B148, B149, B65, B71, B139.

22. Παραδείγματα παράλληλων επαγγελμάτων που ασκούσαν οι σηροτρόφοι, ήταν αυτό του κτηνοτρόφου – Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B149, B150, B151, B153, B155–, του κρεσπώλη –στο ίδιο B89, B75–, του ψαρά –στο ίδιο B72, B122– ή του φούρναρη –στο ίδιο, B67–.

23. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B69, B89, B92, B1, B39, B167, B136, B81. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι πληροφορητές δεν διευκρινίζουν ρητά σε ποιους ανήκαν τα εργοστάσια αυτά, με εξαίρεση τον οικισμό Βεζίρχαν. Στην περίπτωση του Σογιούτ σημειώθηκε ότι τα τρία λειτουργούντα εργοστάσια μεταξουργίας ανήκαν σε Έλληνες και αργότερα πέρασαν σε τουρκική ιδιοκτησία, βλ. στο ίδιο, B167. Στην περίπτωση του Ασάκιοι δύο από τα εργοστάσια ανήκαν σε Έλληνες και ένα σε Τούρκους, βλ. στο ίδιο, B91. Η ανάπτυξη της σηροτροφίας στον οικισμό των Κιουπλιών καταγράφηκε και στο περιοδικό *Ξενοφάνης, περιο-*

«πελωρίας αποθήκας, τους κουκουλώνας [...] όπου εβρίσκοντο εις τους περίβολουσ των μεταξουργείων ή και εκτός αυτών».²⁴ Από την άλλη πλευρά, η μελέτη της Σ. Αναγνωστοπούλου τονίζει συγκεκριμένα για την Προύσα ότι τις βιομηχανίες επεξεργασίας μεταξιού διαχειριζόταν κυρίως η αρμενική κοινότητα και αυτές επηρεάστηκαν από την εισαγωγή επεξεργασμένου μεταξιού, ενώ «η ελληνική κοινότητα της Προύσας παρέμενε με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες».²⁵

Η σηροτροφία υπήρξε ο κύριος κλάδος απασχόλησης και για τις γυναίκες των εξεταζόμενων οικισμών. «Εις την Προύσαν οι κάτοικοι κατεγίνοντο με την εκτροφήν μεταξοσκωλήκων ιδιώς αι γυναίκες».²⁶ Μόλις 31 πληροφορητές και 3 πληροφορήτριες συνολικά αναφέρθηκαν στις γενικές ασχολίες των γυναικών στη Βιθυνία, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τον βαθμό συμμετοχής των γυναικών στον εργασιακό στίβο, πέραν των οικογενειακών ασχολιών. Χωρίς να υποβαθμίζουμε το μικρό εύρος του δείγματος, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι οι γυναίκες της Βιθυνίας απασχολούνταν με τη συλλογή και επεξεργασία του μεταξιού με τις εξής ιδιότητες: ως αγρότισσες στη συλλογή των κουκουλιών, ως εργάτριες στα εργοστάσια μεταξιού και ως υφάντριες στους οικιακούς αργαλειούς, στο πλαίσιο της οικοτεχνίας. Η δεύτερη δημοφιλέστερη εργασία των γυναικών εντάσσεται στις αλιευτικές δραστηριότητες και συγκεκριμένα είναι ο καθαρισμός και το πάστωμα των ψαριών. Τα στοιχεία αυτά δημιουργούν μια εικόνα δυναμικής αλληλεπίδρασης με την απασχόληση του ανδρικού πληθυσμού της επαρχίας, που ουσιαστικά διαγράφει και την παράλληλη πορεία των δύο φύλων. Σημαντικά μικρότερα είναι τα ποσοστά για την εργασία των γυναικών που εργάζονταν ως οικιακές βοηθοί σε σπίτια εύπορων Κωνσταντινουπολιτών, στις κτηνοτροφικές εργασίες και στη συγκομιδή σταφυλιών και καπνού.²⁷ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι σε περιοχές που υπήρχαν ταπητουργεία, όπως στον Χάρακα και τη Νικομήδεια, η στελέχωσή τους από χριστιανούς αποτελούσε *conditio sine qua non*.²⁸

δικόν του Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών «Ανατολής» 3 (1905), σ. 420-423. Για τη μετανάστευση πληθυσμού από την Ήπειρο και την Καστοριά λόγω του πλούτου του οικισμού της Λεύκης βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B81.

24. Β. Αδαμαντιάδης, *ό.π.*, σ. 123.

25. Σ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 354-355.

26. Β. Αδαμαντιάδης, *ό.π.*, σ. 123.

27. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B114, B99, B19, B91, B95, B92, B89, B67.

28. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B110. Η Λήδα Ιστοκπούλου στη μελέτη της για τον κλάδο της ταπητουργίας στη Μικρά Ασία απέδειξε ότι οι γυναίκες ήταν

Ανεξάρτητα από το χαμηλότερο ή υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής του γυναικείου φύλου στην οικονομική ζωή των επαρχιών της Βιθυνίας, συγκρατούμε ότι από τις μαρτυρίες διαφαίνεται ότι υπήρχαν εργασιακές ευκαιρίες στις περιοχές της Βιθυνίας. Η εργασιακή κινητικότητα των Βιθυνίων εξασφάλιζε σε αυτούς συνθήκες διαβίωσης αρκετά ικανοποιητικές, σύμφωνα πάντα με τις δικές τους αναμνήσεις· ένας πληροφορητής, μάλιστα, του οικισμού Γιαλί Τσιφλίκ τις χαρακτήρισε «παραδεισένιες».²⁹ Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι οι μεταναστευτικές ροές που καταγράφηκαν την περίοδο των αρχών του 20ού αιώνα από τη Βιθυνία, εσωτερικές ή εξωτερικές, ήταν εξαιρετικά μικρές. Σε σύνολο 84 περιπτώσεων, στις οποίες συμπληρώθηκε το σχετικό πεδίο, 67 πληροφορητές απάντησαν αρνητικά όσον αφορά την ανάγκη μετανάστευσης για εργασία, ενώ μόλις 17 απάντησαν θετικά.³⁰ Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο σχετίζεται με την υπερπόντια μετανάστευση ανδρών στις ΗΠΑ, προκειμένου να αποφύγουν τη στράτευση στον οθωμανικό στρατό κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Συνολικά 11 πληροφορητές από τις περιφέρειες της Κωνσταντινούπολης (Μαρμαρά, Κούταλη, Αφθόνη, Παλάτια Μαρμαρά), της Προύσας (Τρίγλια, Πλατύαιος) και της Αρτάκης (Αφησιά, Βόρι) σημείωσαν την αποφυγή της στράτευσης ως τον βασικό λόγο που ώθησε συγχωριανούς τους στην εγκατάλειψη της πατρογονικής τους εστίας. Μάλιστα στην περίπτωση του οικισμού της Κούταλης, ένας πληροφορητής ανέφερε ότι το 1915 το 18% του συνολικού πληθυσμού, περίπου 350 άνθρωποι, μετανάστευσαν στις ΗΠΑ για τον ίδιο λόγο, ενώ ορισμένοι επέστρεψαν το διάστημα 1918-1919. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα πάντα με την ίδια μαρτυρία, μέχρι το 1919 περίπου 300 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους λόγω της επιστράτευσής τους στα τάγματα εργασίας.³¹

ενεργά μέλη τόσο της ιδιωτικής όσο και της εργοστασιακής παραγωγής ταπήτων και παραγώγων της επεξεργασίας μαλλιού. βλ. Αήδα Ιστικοπούλου, *Η ελληνική ταπητουργία και η ταπητουργός στη Μικρά Ασία (1860-1922)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1997, σ. 28-30, 70-91.

29. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, Β166.

30. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των πληροφορητών, η εσωτερική μετανάστευση αφορούσε μετακίνηση προς μεγαλύτερα αστικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, όπου επιδίονταν κυρίως σε τεχνικά επαγγέλματα, π.χ. ραφτάδες, επιπλοποιοί, πατσατζήδες. Η εξωτερική μετανάστευσή ήταν κατά βάση εποχιακή προς τις γειτονικές περιοχές των Βαλκανίων και τη Ρωσία, όπου υπήρχαν ομόθρησκοι πληθυσμοί (χριστιανοί), βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, Β104, Β73, Β20.

31. Ακόμη, σύμφωνα με μαρτυρία πρόσφυγα από την πόλη της Αρτάκης, στην Αστόρια υπήρχε κοινότητα Αρτακιανών, χωρίς να δίδονται λεπτομέρειες για το

Κοιτάζοντας στον χάρτη τη Βιθυνία καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για κατοίκους των παραλίων της Μικράς Ασίας, οι οποίοι, όπως γνωρίζουμε από τη σχετική βιβλιογραφία, είχαν βρεθεί στο επίκεντρο των διώξεων και των εκτοπισμών της οθωμανικής κρατικής μηχανής κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.

Ολοκληρώνοντας τη συγκεκριμένη ενότητα, επιχειρούμε ένα χρονικό άλμα μερικών δεκαετιών, προκειμένου να εξεταστεί η συνάφεια των νέων επαγγελματιών των πληροφορητών μετά το 1923. Κατευθυντήριος άξονας υπήρξαν 157 συνεντεύξεις πληροφορητών, οι οποίοι παρείχαν στοιχεία για τα επαγγέλματα που ασκούσαν τόσο στον τόπο καταγωγής τους όσο και στην Ελλάδα.³² Σε ποσοστό 71% οι πληροφορητές δήλωσαν ότι άσκησαν το ίδιο ή παρεμφερές επάγγελμα, όταν ήρθαν στην Ελλάδα. Παρέμειναν δηλαδή στον ίδιο τομέα, πρωτογενή, δευτερογενή ή τριτογενή,³³ ενώ το 29% αυτών δραστηριοποιήθηκε επαγγελματικά σε διαφορετικό τομέα. Το επάγγελμα που άσκησαν στην Ελλάδα, σαφώς υπαγορεύτηκε και από το είδος της εγκατάστασης (αστική-αγροτική) όπως και από τις οικονομικές δυνατότητες κάθε περιοχής. Το υψηλό πο-

πότε δημιουργήθηκε, βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B77, B18. Είναι γεγονός ότι το διάστημα 1910-1922 η μετανάστευση των Ελλήνων προς τις ΗΠΑ αυξήθηκε και ειιάζεται ότι σημαντικό ποσοστό αυτών αποτελούσαν οι έλληνες υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Μαρίνα Φράγκου, *Ανθρωπογεωγραφίες της ελληνικής διασποράς: Τυπολογία μιας παγκόσμιας δικτύωσης*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιου Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη 2009, σ. 84-86. Ωστόσο, το ποσοστό των Ελλήνων που έφτασαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στις ΗΠΑ, παραμένει αδιευκρίνιστο για ποικίλους λόγους, π.χ. η μη καταγραφή τους ως τέτοιων. Αδιευκρίνιστα παραμένουν και τα ακριβή κίνητρα που τους οδήγησαν στη μετανάστευση, δεδομένου ότι οι Έλληνες που κατοικούσαν σε περιοχές στις οποίες η μετανάστευση για εργασιακούς λόγους αποτελούσε συνήθη πρακτική (π.χ. Πόντος) πήγαιναν σε γειτονικές περιοχές και κυρίως στη Ρωσία. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις μεταναστευτικές ροές από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην αμερικανική ήπειρο βλ. Karpat Kernal, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Λέιντεν – Βοστώνη – Κολωνία, Brill, 2002, σ. 90-131, 185-201.

32. Οι υπόλοιπες περιπτώσεις κρίθηκαν ελλιπείς, καθώς απουσίαζε η επαγγελματική ιδιότητα των πληροφορητών είτε στη Βιθυνία (20) είτε στην Ελλάδα (26) είτε και στις δύο περιπτώσεις (77).

33. Ως παραδείγματα συνάφειας των επαγγελματιών (πριν/μετά) καταγράφονται οι εξής περιπτώσεις: σηροτρόφος-γεωργός, τσαγκάρης/ψαράς-τσαγκάρης, γεωργός/αγωγιάντης-γεωργός. Ως παραδείγματα μη συνάφειας των επαγγελματιών καταγράφονται οι εξής περιπτώσεις: ναυτικός/μπακάλης/καφετζής-ψαράς, λιμενεργάτης-ψαράς.

σοστό επαγγελματικής συνάφειας, που προέκυψε από τις συγκεκριμένες συνεντεύξεις, θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη της προσπάθειας του κράτους και της ΕΑΠ να διαφυλάξει την πρότερη επαγγελματική ζωή των προσφύγων.³⁴ Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι οι συνεντεύξεις δόθηκαν αφού είχε παρέλθει εύλογο χρονικό διάστημα από την έλευση των Βιθυνίων στον ελλαδικό χώρο, με αποτέλεσμα τα περιθώρια διαφοροποίησης της επαγγελματικής ταυτότητας να ελαχιστοποιούνται, ώστε είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι οι πρόσφυγες πρώτης γενιάς αλλά και των μεταγενέστερων αξιοποίησαν τις δεξιότητες που κατείχαν.

Ωστόσο, οι πρόσφυγες της Βιθυνίας απώλεσαν το χαρακτηριστικό της πολυ-απασχόλησης. Ειδικότερα, η πλειονότητα των πληροφορητών δήλωσε μόνο ένα επάγγελμα στην Ελλάδα, ενώ σε καμία περίπτωση δεν αναφέρθηκε η σηροτροφία, ακόμα και στις περιοχές της Μακεδονίας όπου η καλλιέργεια κουκουλιών ήταν ανεπτυγμένη.³⁵ Η νέα κατάσταση ήταν δηλωτική των περιορισμένων ευκαιριών που μπορούσε να προσφέρει η ελληνική οικονομία του Μεσοπολέμου στους πρόσφυγες. Τέλος, πениχρά αποδείχθηκαν τα ευρήματα για την επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών στην Ελλάδα, με σχετική αναφορά να γίνεται μόνο στην περιοχή των Νέων Κούπλιων Σερρών. Σύμφωνα με τον πληροφορητή, οι γυναίκες πρόσφυγες εργάζονταν ολημερίς στα καπνεργοστάσια της περιοχής διατηρώντας την εργατική ιδιότητα της πατρογονικής τους εστίας, στην οποία οι γυναίκες εργάζονταν σε εργοστάσια μεταξουργίας.³⁶

Γλώσσα και εκπαίδευση

Το πεδίο της γλώσσας υπήρξε ένα από τα συνηθέστερα που συμπληρώθηκαν. Συνολικά 250 πληροφορητές παρείχαν στοιχεία για την επικρατέστερη ομιλούμενη γλώσσα των χριστιανικών πληθυσμών στους οικισμούς που αποδελτιώθηκαν. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, η ελληνική γλώσσα, καθαρή ή με ιδιωματισμούς, ήταν η κύρια γλώσσα των Βιθυνίων, σε ποσοστό 65%. Την τουρκική ως πρώτη γλώσσα δήλωσε ποσοστό 20%, την ποντιακή περίπου 8%, ενώ το υπόλοιπο 7% δήλωσε ότι οι κάτοικοι των οικισμών μιλούσαν αρμένικα, αρβανίτικα και σλαβικά.³⁷ Σε αρκετές περιπτώσεις οι

34. Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Αφιξη, περιθάλψη, αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 209.

35. Για τη σηροτροφία στην Ελλάδα βλ. Παναγιώτα Γκαγκούλια κ.ά., *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1993.

36. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B91.

37. Paschalis Kitromilidis, Alexis Alexadris, «Ethnic Survival, Nationalism and

πληροφορήτριες/τές δήλωσαν ότι μιλούσαν παράλληλα και τουρκικά είτε για επαγγελματικούς είτε για κοινωνικούς λόγους. Η διαφοροποίηση σε αυτή τη σχέση έγκειται στο μικρότερο ποσοστό των γυναικών που μιλούσαν παράλληλα τουρκικά, απόρροια του μικρότερου βαθμού ένταξής τους στον κοινωνικό ιστό. Ειδικότερα, μόλις το 19% δήλωσε ότι όλοι μιλούσαν και τουρκικά για κοινωνικούς και επαγγελματικούς λόγους, ενώ ένα ποσοστό 16% δήλωσε ότι μόνο οι άνδρες μιλούσαν και τουρκικά.

Η επικράτηση της ελληνικής γλώσσας στους οικισμούς της Βιθυνίας έχει άμεση σχέση με το ευρύτατο δίκτυο σχολείων και συλλόγων που είχαν δημιουργήσει οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Χαρακτηριστικά, στη μελέτη της η Μ. Κιτρομηλίδου αναφέρεται στον ρόλο του μικρασιατικού συλλόγου της Αθήνας «Ανατολή», ο οποίος παρείχε υποτροφίες σε επιμελείς μαθητές από τη Βιθυνία για να σπουδάσουν δάσκαλοι και να στελεχώσουν τα σχολεία της περιοχής αυτής, προκειμένου να διαδοθεί η ελληνική γλώσσα τόσο στη Βιθυνία όσο και στις υπόλοιπες κοινότητες.³⁸ Αντίστοιχα παραδείγματα για τη φιλεκπαιδευτική δράση συλλόγων στην Κίο και σε άλλες επαρχίες της Βιθυνίας προσφέρει και η μελέτη των Κ. Μαμώνη και Λ. Ιστικοπούλου,³⁹ η οποία αναφέρεται γενικότερα στα σωματεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας.⁴⁰

Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες του ΚΜΣ που εξετάστηκαν, είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις τέσσερις από τους εξεταζόμενους οικισμούς δεν διέθεταν ελληνικό σχολείο. Δεδομένου ότι η βιβλιογραφία για την οργάνωση, την εξάπλωση και τη συντήρηση του δικτύου αυτού, τουλάχιστον μέχρι την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου είναι εκτενέ-

Forced Migration: The Historical Demography of the Ottoman Era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984), σ. 20. Ένας από τους πληροφορητές του οικισμού Χουδί, εκπαιδευτικός στο επάγγελμα, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι οι κάτοικοι του χωριού μιλούσαν το «αρμενοελληνοτουρκικό ιδίωμα», λόγω της καταγωγής τους από το Εγκίν, βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B39. Για τους υπόλοιπους οικισμούς, όπου επικρατούσε η αρμενική γλώσσα, βλ. στο ίδιο, B15, B16, B17, B34, B35, B37, B38, B104. Για τον οικισμό της Αφθόνης, όπου επικρατούσε το ιδίωμα των αρβανιτικών λόγω της καταγωγής των κατοίκων από το Σούλι, βλ. στο ίδιο, B74. Για τον οικισμό Κιζ Τερβέντ, όπου μιλούσαν σλαβικά, ελληνικά και τουρκικά, βλ. στο ίδιο, B70.

38. Μ. Κιτρομηλίδου, *ό.π.*, σ. 88.

39. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία: Δ', Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας: Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α', Β', Γ'», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (2005), σ. 77.

40. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2006.

στατη,⁴¹ στην παρούσα μελέτη εστιάσαμε στην καταγραφή του ατομικού επιπέδου εκπαίδευσης των πληροφορητριών/τών.

Πιο συγκεκριμένα, ο γενικός μέσος όρος εκπαίδευσης του συνόλου των πληροφορητριών/τών ήταν τα 3,5 σχολικά έτη. Οι γυναίκες συμπλήρωναν λιγότερα χρόνια εκπαιδευτικής παρουσίας με μέσο όρο εκπαίδευσης τα 2 σχολικά έτη, ενώ οι άνδρες φοιτούσαν για 3,7 σχολικά έτη. Ο χαμηλότερος μέσος όρος φοίτησης των γυναικών επιβεβαιώνει το γεγονός ότι τα κορίτσια εγκατέλειπαν τη μόρφωσή τους από νωρίς είτε για να εργαστούν είτε για να βοηθήσουν στις οικιακές εργασίες. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε μια πληροφορήτρια από τον οικισμό του Πλατύαινου, «τα κορίτσια δούλευαν στα μεταξουργεία της Προύσας από δέκα χρόνων για να φτιάξουν την προίκα τους».⁴² Στον αντίποδα, από τις πληροφορήτριες με καταγωγή από την Προύσα και την Αρτάκη, πόλεις στις οποίες λειτουργούσε αστική σχολή, διαπιστώθηκε υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης με μέσο όρο τα 5,5 και τα 4 σχολικά έτη αντίστοιχα.

Συνεπώς, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι από τις προφορικές μαρτυρίες σχηματίζεται η εικόνα ότι σε γενικές γραμμές η εκπαίδευση των κοριτσιών υστερούσε σε σχέση με αυτήν των αγοριών και «δεν προχωρούσε παράλληλα», όπως αναφέρει ο Χ. Σολδάτος.⁴³ Ευνοήθηκε περισσότερο στα μεγάλα αστικά κέντρα και αφορούσε τα πιο εύπορα οικονομικά στρώματα που μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν την εκπαίδευση των κοριτσιών για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Για να αποδώσουμε τα συμπεράσματα αυτά και με αριθμούς, προστρέξαμε στο περιοδικό *Ξενοφάνης* και συγκρίναμε τα στοιχεία που παρέχονται εκεί, σχετικά με τον αριθμό των μαθητών και μαθητριών κάθε οικισμού. Σύμφωνα με αυτά, στην πλειονότητα των περιπτώσεων που καταγράφηκαν οι αριθμοί των μαθητριών/ών, δεν ήταν μόνο ο αριθμός των κοριτσιών μικρότερος σε σχέση με αυτόν των αγοριών, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις και ο αριθμός των τάξεων των παρθεναγωγείων.⁴⁴

41. Χρίστος Σπ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922). Η γέννηση και η εξέλιξη των σχολείων*, τ. Α', Αθήνα 1989· Δημήτρης Καμούζης, «Η γυναικεία εκπαίδευση και ο γλωσσικός εξελληνισμός των τουρκόφωνων Ρωμιών της Μικράς Ασίας: Το Όμηρειο Παρθεναγωγείο Σμύρνης (1881-1922)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 19 (2015), σ. 115-134. Σ. Αναγνωστοπούλου, ό.π.: Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα 1961· *Ξενοφάνης, περιοδικόν του Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών «Ανατολής»* 1-6 (1896-1910).

42. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B147, B22, B143, B128, B164.

43. Χ. Σολδάτος, ό.π., σ. 84.

44. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξής παραδείγματα: στη Μηχανιώνα οι μαθητές

Κοινωνικές σχέσεις

Ένα επιπλέον σημείο που φωτίζεται από τις προφορικές μαρτυρίες είναι η κοινωνική ζωή των κατοίκων, η καθημερινότητά τους, η συμβίωση ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών, οι διαπροσωπικές σχέσεις καθώς και οι οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές που είχαν μεταξύ τους. Στις μαρτυρίες παρατηρείται ο αμοιβαίος θρησκευτικός σεβασμός καθώς και ο σεβασμός στα ήθη και στα έθιμα, ένα γόνιμο *modus vivendi*.⁴⁵ Επιπλέον, αρκετοί από τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες υποστήριξαν πως Έλληνες και Τούρκοι συχνά γιόρταζαν μαζί ακόμη και το Πάσχα και σύχναζαν σε κοινά καφενεία. Η έννοια «σεβασμός» για τον χαρακτηρισμό των σχέσεων ανάμεσα στις δύο κοινότητες υπερτερεί στο συγκεκριμένο πεδίο. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε μία περίπτωση, στον οικισμό της Απολλωνιάδας, όπου υπερτερούσε το ελληνικό στοιχείο κατά πολύ, δύο πληροφορητές ανέφεραν ότι οι Έλληνες ήταν «κράτος εν κράτει» σε βαθμό που τραγουδούσαν «πατριωτικά τραγούδια του Παύλου Μελά». Αντίστοιχα, στους οικισμούς του Κουρί και του Γιαλί Τσιφλίκ οι πληροφορητές έκαναν λόγο για αίσθημα φόβου που δημιουργούσε το ελληνικό στοιχείο στο τουρκικό. Στον αντίποδα, η πληροφορήτρια από την Κερμαστή ανέφερε ότι η παρουσία της στην κοινωνική σφαίρα ήταν περιορισμένη λόγω της έντονης παρουσίας του τουρκικού στοιχείου.⁴⁶

Στο ίδιο κλίμα, εξίσου καλές ήταν και οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Πέραν των καθημερινών συναλλαγών που υπήρχαν στα κατά τόπους παζάρια και καταστήματα, Έλληνες και Τούρκοι συνεργάζονταν τόσο στον αγροτικό όσο και στον εμπορικό κλάδο. Πιο συγκεκριμένα, υπήρχαν περιπτώσεις στους οικισμούς της Απολλωνιάδας,

υπολογίστηκαν σε 100 και οι μαθήτριες σε 50, σε εξατάξια σχολεία. Στο Ντεμίρντεσι οι μαθητές του εξατάξιου Αρρεναγωγείου ήταν 180 και οι μαθήτριες του τριτάξιου Παρθенаγωγείου 70. Στην Πέραμο οι μαθητές του πεντατάξιου Αρρεναγωγείου ήταν 200 και οι μαθήτριες του τριτάξιου Παρθенаγωγείου 100. Ανάλογη ήταν και η διαφορά μαθητών-μαθητριών στον Μαρχαρά, με 158 μαθητές στο εξατάξιο Αρρεναγωγείο και 80 μαθήτριες στο τριτάξιο Παρθенаγωγείο. Μικρότερες ήταν οι διαφορές στο Σουσουρλούκ, με 180 μαθητές και 150 μαθήτριες, σε ισάριθμο αριθμό τάξεων, και στα Μουδανιά, με 180 μαθητές και 140 μαθήτριες στο εξατάξιο Αρρεναγωγείο και στο πεντατάξιο Παρθенаγωγείο, αντίστοιχα. Στην ίδια κατεύθυνση διαμορφώνονταν και οι προϋπολογισμοί των σχολείων, βλ. *Ξενοφάνης, περιοδικόν του Συλλόγου των εν Αθήναις Μικρασιατών «Ανατολής»* 2 (1905) και 3 (1905), σ. 88-89 και 92-95 αντίστοιχα.

45. Στις φιλικές σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων αναφέρθηκε και ο Β. Αδαμαντιάδης, *ό.π.*, σ. 98.

46. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B121, B147, B51, B166, B40.

των Ελιγμών και του Γιασιγκετσιτ κατά τις οποίες Έλληνες και Τούρκοι δημιούργησαν κοινούς αγροτικούς και εμπορικούς συνεταιρισμούς για καλύτερη διοχέτευση των προϊόντων και υπεράσπιση των οικονομικών τους συμφερόντων.⁴⁷

Οι φιλικές έως εγκάρδιες σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες, διήρκεσαν μέχρι το 1914. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και η μετακίνηση μουσουλμανικών πληθυσμών από τα Βαλκάνια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διατάραξε τις ισορροπίες του μουσουλμανικού και του χριστιανικού στοιχείου. Η άφιξη και εγκατάσταση μουσουλμάνων απείλησε τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Σημειώθηκαν διώξεις και περιοριστικά μέτρα, φαινόμενα που κορυφώθηκαν με τη Μικρασιατική Καταστροφή.⁴⁸ Ωστόσο η εχθρική και βίαιη συμπεριφορά των μουσουλμάνων προερχόταν κυρίως από τον τακτικό στρατό του Κεμάλ, τους τσέτες και σε μικρότερο βαθμό και βιαιότητα από τους ντόπιους Τούρκους. Στο υλικό των συνεντεύξεων υπάρχουν αρκετές αναφορές για περιοριστικά μέτρα, διώξεις, εκτοπισμό και υποχρεωτική στράτευση στον οθωμανικό στρατό (τάγματα εργασίας) χριστιανών από τις επαρχίες της Βιθυνίας. Χαρακτηριστικά, μια μαρτυρία πληροφορητή από το Ελιζλί αναφέρει ότι «με την έναρξη του πολέμου υπέφεραν από πείνα γιατί κόπηκαν οι εμπορικές σχέσεις [...]. Έγιναν σφαγές, χίλια διακόσια άτομα σφαγιάστηκαν στο ποτάμι. Οι Τούρκοι τους επιτέθηκαν το πρωί, τους περικύκλωσαν και σκότωσαν ακόμη και Άγγλους μέσα στο χωριό». Σε άλλη μαρτυρία από το Χουδί, ο πληροφορητής αναφέρει ότι «ανήκει στο 5% των κατοίκων που γλίτωσαν ανεβαίνοντας στα βουνά καθώς το 1919 οι Τούρκοι έκαψαν το χωριό του και έσφαζαν τους κατοίκους».⁴⁹ Επίσης, άλλες μαρτυρίες από τον Μαρμαρά και το Βόρι αναφέρουν τις εξορίες στην Κερμαστή και στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, μετά από κατηγορία ότι τροφοδοτούσαν τα συμμαχικά υποβρύχια⁵⁰. Όσοι ήταν μέχρι 40 ετών επιστρατεύτηκαν. Στον Μαρμαρά εκτιμάται ότι περίπου το 40% του συνολικού πληθυσμού έχασε τη ζωή του, ενώ εκείνοι που επέστρεψαν στα σπίτια τους, ανακάλυψαν ότι σε αυτά είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες μουσουλμάνοι που αποχώρησαν το 1920. Αντίστοιχα, οι κάτοικοι της Τρίγλιας το 1915 εξορίστηκαν στην Προύσα και έμειναν στα σπίτια των Αρμενίων που είχαν εκτοπιστεί νωρίτερα. Οι εκκλησίες λεηλατήθηκαν από τους Τούρκους και γκρεμίστηκαν

47. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B147, B159, B3.

48. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 74-80. Συγκεκριμένα για την επαρχία της Βιθυνίας βλ. Β. Αδαμαντιάδης, *ό.π.*, σ. 96-125.

49. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B39.

50. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B22, B73· Αδαμαντιάδης, *ό.π.*, σ. 100.

περίπου 400 διώροφα και τριώροφα σπίτια για να πουληθεί η ξυλεία. Στη διάρκεια της εξορίας έχασαν τη ζωή τους συνολικά 830 Τριγλιανοί.⁵¹

Εκτός από τις βιαιοπραγίες και τις διώξεις, πολλές μαρτυρίες επισημαίνουν και τη βοήθεια που δέχθηκε ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός κατά την περίοδο των εκτοπισμών. Λόγου χάρη στο χωριό Γιασιγκετσιί οι Τούρκοι βοηθούσαν τους Έλληνες όταν γίνονταν επιδρομές από τους τσέτες.⁵² Και στο Πασαλιμάνι οι Έλληνες εμπιστεύτηκαν τα ιερά τους κειμήλια στους μουσουλμάνους συγχωριανούς τους, οι οποίοι τους τα επέστρεψαν με την επιστροφή τους από την εξορία.⁵³ Υπάρχουν ακόμα και αναφορές για κοινές προσπάθειες διαφύλαξης οικισμών, όπως στην περίπτωση των Ελιγμών: «Το 1920 Έλληνες και Τούρκοι είχαν συμφωνήσει να προστατέψουν τον οικισμό από λεηλασίες του ελληνικού ή τουρκικού στρατού αντίστοιχα».⁵⁴ Επιπλέον, κάποιοι άλλοι από τους τούρκους γείτονές τους κατά την περίοδο των διωγμών προειδοποίησαν τους Έλληνες για τις επερχόμενες σφαγές και τους βοήθησαν, προκειμένου να έχουν ασφαλές πέρασμα από οικισμό σε οικισμό, όπως στην επαρχία της Νίκαιας, όπου ο πληροφορητής τόνισε ότι σώθηκε αυτός και ο πατέρας του από τηλεγράφημα ενός τούρκου γείτονά του.⁵⁵ Αξιοσημείωτη επίσης είναι και η δήλωση ενός κατοίκου της Προύσας, που αναφέρει ότι κατά την ανταλλαγή, όταν οι Έλληνες αποχωρούσαν από τη Βιθυνία, οι τούρκοι συγχωριανοί τους έκλαιγαν.⁵⁶

Εγκατάσταση στην Ελλάδα

Οι περιοχές στις οποίες εγκαταστάθηκαν οι Βιθύνιοι στην Ελλάδα, παρουσιάζονται στο παρακάτω γράφημα. Όπως φαίνεται, η πλειονότητα των πληροφορητριών/τών κατευθύνθηκαν στη Μακεδονία και στην Αττική και λιγότεροι στην Πελοπόννησο, στη Θεσσαλία, στη Στερεά Ελλάδα, στην Ήπειρο και στα νησιά του βορείου Αιγαίου, ενώ ένα μικρό ποσοστό δεν αναφέρει τόπο εγκατάστασης.

Στον προσφυγικό συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς,⁵⁷ σύμφωνα τα πι-

51. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B164.

52. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B164

53. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B28.

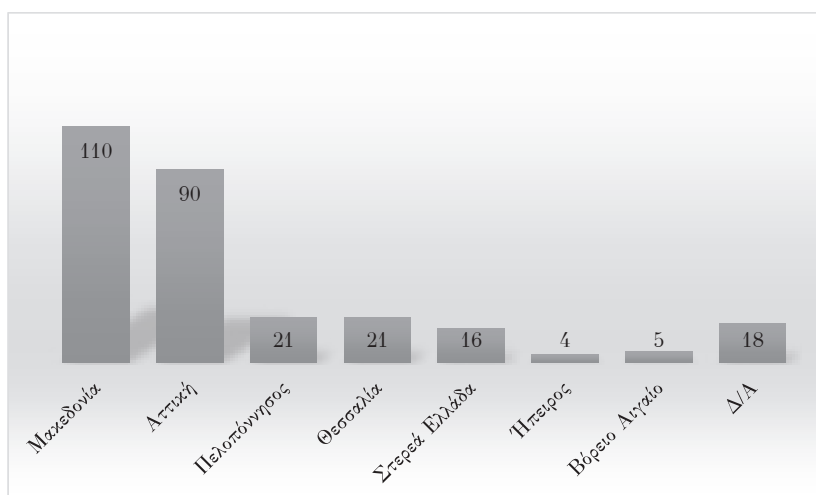
54. Στους Ελιγμούς το ελληνικό στοιχείο υπερτερούσε σε σχέση με το τουρκικό (1.600 Έλληνες, 150 Τούρκοι), βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B159.

55. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B97.

56. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης, B136.

57. Για την αποκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Κοκκινιά βλ. Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006· Άννα Λάμπρου,

Διάγραμμα 1
Εγκατάσταση στην Ελλάδα

στοποποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, είχαν εγκατασταθεί 186 πρόσφυγες από διάφορους οικισμούς της Βιθυνίας.⁵⁸ Οι περισσότεροι προέρχονταν από το Ορτάκιοϊ (75) και το Χούδι (16) και ανήκαν στην εκκλησιαστική επαρχία της Νίκαιας. Αρκετοί επίσης είχαν καταγωγή από την Προύσα (11). Οι πρόσφυγες από τη Βιθυνία αποκαταστάθηκαν στον αστικό συνοικισμό και απασχολήθηκαν κυρίως ως ανειδίκευτοι εργάτες στα κοινά εργοστάσια και τις βιομηχανίες του Πειραιά. Στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας 30 δήλωσαν ότι ασκούσαν ελεύθερα επαγγέλματα στον κλάδο των υπηρεσιών και των μικροκαταστηματάρχων. Τα επαγγέλματα που δήλωσαν οι πρόσφυγες της Βιθυνίας, συνάδουν με τη γενικότερη εικόνα της επαγγελματικής ταυτότητας των κατοίκων του συνοικισμού. Η πλειονότητα του εργατικού δυναμικού ανήκε στην εργατική και τη μικρομεσαία αστική κοινωνική τάξη.⁵⁹ Προκύπτει έτσι μια αντίθεση με την πρότερη αγροτική απασχόληση, που δήλωσαν ως κύρια

Αλεξάνδρα Μούργου, «Νέα Κοκκινιά: Διερευνώντας τις πολλαπλές ταυτότητες μιας προσφυγικής περιοχής στο Μεσοπόλεμο», *Γεωγραφίες* 35 (2020), σ. 146-155.

58. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

59. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια (1923-1967)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2020.

ενασχόληση τόσο οι πληροφορητές από τη Βιθυνία όσο και ο γενικός πληθυσμός των οικισμών της. Η αναγκαστική αλλαγή της επαγγελματικής ταυτότητας για κάποιους πρόσφυγες είχε και τις αντίστοιχες συνέπειες και δυσκολίες στην κοινωνική τους ένταξη στο νέο περιβάλλον.

Στις 18 Δεκεμβρίου 1926 ιδρύθηκε στη Νέα Κοκκινιά, στην οδό Μαδύτου, ο Μικρασιατικός Σύλλογος «Η Παμβιθυνιακή», με χαρακτηριστικά αλληλοβοηθητικό και κοινωνικό.⁶⁰ Οι δράσεις του συλλόγου ήταν ποικίλες, στο πλαίσιο της αλληλοβοήθειας, όπως οριζόταν στο σχετικό άρθρο για τον γενικό σκοπό ίδρυσης του συλλόγου: «Η μετ' επιμελείας εξακριβώσις των αναγκών του συνόλου και η κατά το δυνατόν θεραπεία αυτών». Τα ιδρυτικά μέλη υπέγραψαν με την ιδιότητα του πολιτικού μηχανικού (αίngénieur),⁶¹ γεγονός που αναδεικνύει τη συμμετοχή του συλλόγου στην οικιστική δραστηριότητα του συνοικισμού και στη διανομή των σπιτιών για την αποκατάσταση των μελών του.

Ο σύλλογος εξέδιδε πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, απαραίτητα έγγραφα για την ταυτοποίηση, την πολιτογράφηση και την απόδοση αποζημίωσης από την Εθνική Τράπεζα στα μέλη του, και μεριμνούσε γενικότερα για την ανακούφιση των αναγκών τους. Εκτός όμως από τις πρακτικές εξυπηρετήσεις που παρείχε, λειτουργούσε και ως εκπρόσωπος της βιθυνιακής ταυτότητας.⁶² Με διάφορες μνημονικές πρακτικές αναδείκνυε το τραύμα και την απώλεια της εστίας των δικών του ανθρώπων. Είχε ορίσει συγκεκριμένη ημέρα μνήμης της καταστροφής της Βιθυνίας και αναδείκνυε την ατομική-ιδιωτική μνήμη της κοινότητας. Σύμφωνα με το καταστατικό του: «Μια των ημερών του πρώτου δεκαπενθημέρου του μηνός Ιουνίου, οριζομένη υπό του Διοικητικού Συμβουλίου, θεωρείται ημέρα βαθυτάτου πένθους επί τη καταστροφή της Βιθυνίας και τελείται κατ' αυτήν μνημόσυνον και αναρτάται επί του καταστήματος του συλλόγου σημαία μελανή, φέρουσα εις το μέσον λευκοίς γράμμασι τα εξής: "Όλετο Βιθυνία κατά Ιούνιον 1920"».⁶³ Η πρακτική του συλλογικού πένθους χρησιμοποιείται για να ανασυστήσει την τραυματική μνήμη της Βιθυνίας. Σύμφωνα με μαρτυρία, η ημερομηνία του μνημοσύνου αντιστοιχούσε στα

60. «Καταστατικόν Μικρασιατικού Συλλόγου "Η Παμβιθυνιακή"», Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς (2016, πριν τη μεταφορά του Αρχείου στα ΓΑΚ).

61. Τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου ήταν ο Γ. Αράπογλου και ο Γ. Α. Μιχαηλίδης, βλ. «Καταστατικόν Μικρασιατικού Συλλόγου "Η Παμβιθυνιακή"».

62. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.

63. Άρθρον 27ον, «Καταστατικόν Μικρασιατικού Συλλόγου "Η Παμβιθυνιακή"».

γεγονότα της Νίκαιας, το καλοκαίρι του 1920: «Επί 75 μέρες οι τσέτες είχαν μπλοκάρει τον ελληνικό μαχαλά. Στις 14 Αυγούστου 1920, της γιορτής που πανηγύριζε η εκκλησία, οι τσέτες μάζεψαν 87 οικογένειες, τους οδήγησαν έξω από το Λέφκε καπουσού [...] εκεί τους σφάζαν όλους».⁶⁴

Τα μνημόσυνα αποτελούν πρακτικές με τις οποίες μεταβιβάζεται το τραύμα από γενιά σε γενιά μέσω της συμμετοχής. Τα μέλη του συλλόγου δομούν τη συλλογική τους μνήμη για το παρελθόν και την καταστροφή της Βιθυνίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το πένθος, ο θάνατος και η απώλεια λειτουργούν ενοποιητικά για τα μέλη του συλλόγου, ενώ ταυτόχρονα κληροδοτούν τη μνήμη της («χαμένης πατρίδας») στις επόμενες γενιές. Η μνήμη, σε κάθε εκδοχή της, ήταν τραυματική, όμως ταυτόχρονα λειτουργούσε και λυτρωτικά, γιατί τόνωνε την αυτοπεποίθηση των Βιθυνίων, οι οποίοι, παρά την καταστροφή και τον μετέπειτα ξεριζωμό, αποκαταστάθηκαν και ενσωματώθηκαν στη νέα πατρίδα. Με την ημέρα μνήμης της καταστροφής της ιδιαίτερης πατρίδας τα μέλη βίωναν το συλλογικό τραύμα και οι μεταξύ τους δεσμοί ενισχύονταν. Εκτός από το μνημόσυνο, στις δραστηριότητές του συλλόγου ήταν και η έκδοση του *Ιστορικού αρχείου της Βιθυνίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*,⁶⁵ σύμφωνα με τις ανάλογες πρακτικές που ακολουθούσαν οι κεντρικοί προσφυγικοί σύλλογοι σε συνεργασία με το κράτος και ακαδημαϊκούς φορείς.⁶⁶

Το 1939 επί δημαρχίας Ιω. Μήλιου προκηρύχτηκε διαγωνισμός για τη μετονομασία της πόλης. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν οι προτάσεις να αναφέρονται σε ιστορικές πόλεις της Μικράς Ασίας, του Πόντου ή της Θράκης και να είναι δισύλλαβοι ή τρισύλλαβοι. Η ονομασία Νίκαια, πρόταση του λόγιου νομικού και προέδρου της Ένωσης Βιθυνίων Ιω. Μελά, ήταν αυτή που επιλέχθηκε έναντι των άλλων προτάσεων. Άλλες ονομασίες που προτάθηκαν ήταν: Ίλιον, Τροία, Έφεσος, Μίλητος, Ναζλί και Πάφρα.⁶⁷ Η Νέα Κοκκινιά μετονομάστηκε σε Νίκαια το 1940, σύμφωνα με τον αναγκαστικό νόμο του καθεστώτος Μεταξά.⁶⁸ Η πρόταση του Ιω. Μελά

64. Προφορική μαρτυρία του Θωμά Αναστασιάδη από τη Νίκαια της Βιθυνίας, βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχίας Νίκαιας, Β97.

65. «Γενική Πρόσκλησις», εφημ. *Αναγέννησις*, 12.3.1936.

66. Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγκρα, 2015, σ. 219-221.

67. «Προς την μετονομασίαν της πόλεώς μας», *Αναγέννησις*, 3.12.1939.

68. Α. Ν. «Περί μετονομασίας δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών», 28.8.1939, *ΦΕΚ* 271 Α/3.9.1940.

στηρίχθηκε στις βυζαντινές καταβολές του μικρασιατικού συνοικισμού και τη σύνδεση της Νίκαιας της Βιθυνίας με το Βυζάντιο. Η Νίκαια ήταν η περιοχή όπου είχαν γίνει δύο Οικουμενικές Σύνοδοι και το 1204, μετά την πρώτη Άλωση της Κωνσταντινούπολης, εκεί μεταφέρθηκε η έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπου παρέμεινε για 55 χρόνια. Η Αυτοκρατορία της Νίκαιας ήταν αυτή που επανέκτησε και την Κωνσταντινούπολη.

Την πρόταση του Ιω. Μελά υποστήριξε και ο καθηγητής Βυζαντινολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Βέης. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία από τη Νίκαια της Βιθυνίας: «Στη Νίκαια υπήρχαν ερείπια του βυζαντινού παλατιού από την εποχή που είχε μεταφερθεί η πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους στη Νίκαια. Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου ήταν και αυτή βυζαντινή [...] επίσης το ερειπωμένο Αγιασοφιά Τζαμισί ήταν άλλοτε βυζαντινή εκκλησία της Αγίας Σοφίας [...] δεν ξέρω ποιας εποχής ήταν τα κάστρα με τις εξής 4 καστρόπορτες: Γενίσεχिर καπουσού (Πύλη του Γενίσεχिर), Σταμπόλ καπουσού (Πύλη της Πόλης), Λέφκε καπουσού (Πύλη της Λευκής) και Γκολ καπουσού (Πύλη της Λίμνης)».⁶⁹ Η Νέα Κοκκινιά συνδέθηκε έτσι με την ιστορία και τη θρησκεία κατά τους βυζαντινούς χρόνους και μετονομάστηκε σε Νίκαια. Ο δήμαρχος Ιω. Μήλιος ανέφερε τα εξής: «Είμεθα υπερήφανοι διά το νέον ιστορικόν όνομα της πόλεώς μας, η οποία σήμερον περισσότερο και εις το μέλλον θα αποτελεί καύχημα μεταξύ των ελληνικών πόλεων και θα φέρει επαξίως το ιστορικόν της όνομα Νίκαια».⁷⁰ Σε συμβολικό επίπεδο, η μετονομασία πρόβαλε την αναγνωρισμένη ένταξη μιας μικρασιατικής πόλης στο εθνικό αφήγημα. Η επιλογή της Νίκαιας της Βιθυνίας στηρίχθηκε στον κοινό τόπο της ιστορίας και της θρησκείας, και συνέβαλε στη διαμόρφωση συλλογικής μικρασιατικής ταυτότητας στην πόλη. Επίσης, η επιλογή της πρότασης του Ιω. Μελά από την Ένωση Βιθυνίας δείχνει τον ρόλο του συλλόγου ως φορέα και συνδιαμορφωτή της μικρασιατικής ταυτότητας.

Στη Ραφήνα εγκαταστάθηκαν κυρίως Μικρασιάτες από την Τρίγλια της Βιθυνίας, αλλά υπάρχουν σε μικρότερο ποσοστό και πρόσφυγες από

69. Προφορική μαρτυρία του Θωμά Αναστασιάδη από τη Νίκαια της Βιθυνίας, βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχίας Νίκαιας, B97.

70. Στα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Διοικούσας Επιτροπής του Δήμου η νέα ονομασία εμφανίζεται για πρώτη φορά στις 8 Νοεμβρίου 1940, επί δημαρχίας Ιω. Μήλιου, βλ. «Προς την μετονομασίαν της πόλεώς μας», *Αναγέννησις*, 3.12.1939. Για τον λόγο του δημάρχου στη Διοικούσα Επιτροπή του Δήμου, βλ. «Πρακτικόν Διοικούσας Επιτροπής», αρ. 68, 8.11.1940, Β' Βιβλίο Πρακτικών Διοικούσας Επιτροπής 18.12.1939 – 1.7.1941, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Νίκαιας.

άλλα μέρη, π.χ. τον Πόντο. Στην Εθνική Τράπεζα εντοπίστηκαν 80 πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, τα οποία παρέπεμπαν σε αντίστοιχους αρχηγούς οικογενειών από τη Βιθυνία που πήραν αποζημίωση για να αποκατασταθούν στην Ραφήνα, εκ των οποίων οι 75 είχαν καταγωγή από την Τρίγλια.⁷¹

Στις 29 Αυγούστου 1923, οι Τριγλιανοί έφτασαν στη Ραφήνα. Η εγκατάστασή τους έγινε κυρίως σε παραλιακές περιοχές, οι οποίες, σύμφωνα με το μνημονικό αφήγημα των προσφύγων, τους θύμιζαν αρκετά την Τρίγλια.⁷² Η αποκατάστασή τους έγινε σε ένα μέρος του τσιφλικιού Πικέρμι – Ραφήνα της οικογένειας Σκουζέ, το οποίο απαλλοτριώθηκε από το κράτος. Οι πρόσφυγες στην Ραφήνα αποκαταστάθηκαν με αγροτική εγκατάσταση, είχαν δηλαδή αγροτικό κλήρο. Η αγροτική αποκατάσταση στην περιοχή της Ραφήνας αναφέρεται στον Πίνακα Αγροτικών Προσφυγικών Συνοικισμών της Αττικής, όπου ο συγκεκριμένος αγροτικός προσφυγικός συνοικισμός αποκαλούνταν «Τρίγλια».⁷³ Στη Ραφήνα ιδρύθηκε και λειτουργούσε η «Ομάς Προσφύγων Τριγλίας εν Ραφήνα Αττικής».⁷⁴ Αυτή η συλλογικότητα των Τριγλιανών ιδρύθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 1922. Η επωνυμία του συλλόγου παραπέμπει σε αναγνωρισμένη αγροτική κοινότητα, η οποία έδρασε καθοριστικά για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων της Ραφήνας, σύμφωνα με το προβλεπόμενο νομοθετικό πλαίσιο.⁷⁵ Η Τρίγλια είχε χαρακτηριστεί αγροτική κοινότητα, διότι οι Τριγλιανοί ασχολούνταν πρωτίστως με αγροτικά επαγγέλματα, όπως η καλλιέργεια της ελιάς και η αλιεία, και έπειτα με αστικά, όπως το εμπόριο. Στη Ραφήνα οι περισσότεροι ασχολήθηκαν με τη γεωργία αλλά και την αλιεία, γεγονός που δηλώνει ότι υπήρχε μια συνέχεια με την πρότερη αγροτική επαγγελματική εμπειρία. Η προσφυγική «Ομάς»

71. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

72. Άννα Μιχοπούλου, «Η παράκτια Ραφήνα: ο προσφυγικός συνοικισμός και το λιμάνι», Δημήτρης Λούκας (επιμ.), *Ραφήνα – Πικέρμι. Η μακροαίωση ιστορία του τόπου*, Δήμος Ραφήνας – Πικερμίου Αθήνα, GK Media Publishing IKE, 2020.

73. Πίναξ Αγροτικών Προσφυγικών Συνοικισμών, *Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος*, χ.χ., σ. 7, Ιδιωτική Αρχειακή Συλλογή.

74. Κυριακή Παπαθανασοπούλου, «Ραφήνα», Κατερίνα Γιαννάκη (επιμ.), *Συλλογικότητες. Μαρκόπουλο – Ραφήνα*, Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Αθήνα 2021, σ. 75-111. Ο Σύλλογος εντοπίστηκε στο πιστοποιητικό του Ιω. Δρακούλη, βλ. Α22Σ1Υ6Φ9Τ1090, Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

75. ΝΔ 6.7.1923, «Περί Αγροτικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων», *ΦΕΚ* 190/13.7.1923.

έπαψε να λειτουργεί το 1930. Δεν ιδρύθηκε κάποιος αγροτικός συνεταιρισμός, όπως συνήθως συνέβαινε στην εξέλιξη των αγροτικών ομάδων. Σταδιακά το αγροτικό στοιχείο υποχώρησε και επικράτησε ο ημιαστικός χαρακτήρας, κατά τη διάρκεια της αστικοποίησης της Ραφήνας, με την κατασκευή μαγαζιών και με τις δραστηριότητες του λιμανιού.⁷⁶

Αντί επιλόγου

Η μελέτη των επαρχιών της Βιθυνίας μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες παρείχε πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο που αποτύπωσαν στη μνήμη τους οι πρόσφυγες της Βιθυνίας τις δραστηριότητες και τον τρόπο ζωής τους εκεί. Αναφέρθηκαν πτυχές που μπορούν να συνδυαστούν με σύγχρονες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του προσφυγικού ζητήματος και της αποκατάστασης των προσφύγων. Επίσης, αναδείχθηκαν και νέες πτυχές που προέκυψαν συνολικά από την αποδελτίωση του μεγαλύτερου ποσοστού των μαρτυριών των οικισμών της Βιθυνίας. Στοιχεία αντλήθηκαν και με ανάλυση συγκεντρωτικών ποσοτικών δεδομένων για διάφορους τομείς της ζωής των Ελλήνων της Βιθυνίας, όπως οι επαγγελματικές δραστηριότητες, η επιχειρηματική τους κουλτούρα, η γλώσσα, η εκπαίδευση, οι μεταναστευτικές ροές και οι περιοχές εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Φωτίστηκαν, ακόμη, πτυχές της ιστορίας αυτής της επαρχίας, που έχουν μελετηθεί διεξοδικά, όπως η γυναικεία απασχόληση, η μετανάστευση στις ΗΠΑ, οι κοινωνικές, οικονομικές και εμπορικές σχέσεις μεταξύ του μουσουλμανικού και του ελληνορθόδοξου πληθυσμού. Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο αποτελεί το μεγάλο ποσοστό της ενασχόλησης των κατοίκων της Βιθυνίας με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, που αγγίζει σε ποσοστό το 68%, καθώς και η συνήθειά τους να απασχολούνται σε δύο εργασίες, με τη σηροτροφία να αποτελεί σταθερή δραστηριότητα και έσοδο. Φυσικά, οι επαγγελματικές δραστηριότητες εξαρτιόνταν από τη γεωγραφική θέση και τις οικονομικές δυνατότητες κάθε επαρχίας της Βιθυνίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συνέχειες και ασυνέχειες στις επαγγελματικές δραστηριότητες, ανάλογα με τον τόπο της εγκατάστασής τους. Προέκυψαν όμως και νέα θέματα που χρήζουν περαιτέρω έρευνας, όπως η αποτύπωση του μορφωτικού επιπέδου των Ελλήνων της Βιθυνίας και της Μικράς Ασίας συνολικά με αριθμητικά δεδομένα και η εκπαίδευση κοριτσιών και αγοριών, μελέτη που ξεπερνά τα όρια του παρόντος άρθρου.

Ερχόμενοι στον ελλαδικό χώρο, παρατηρούμε ότι και στις δύο περι-

76. Κ. Παπαθανασοπούλου, *ό.π.*, σ. 75-111.

πτώσεις αποκατάστασης (αστική/αγροτική) οι πρόσφυγες της Βιθυνίας λειτούργησαν ως κοινότητες. Δημιούργησαν συλλογικότητες και είχαν ενεργή συμμετοχή στο έργο της αποκατάστασης και της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Ταυτόχρονα, στους νέους οικισμούς τους μετέφεραν συνέχειες και εμπειρίες του πρότερου βίου τους και λειτουργούσαν ως κοινότητες μνήμης, τονίζοντας την ιδιαίτερη εθνοτοπική τους ταυτότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα ονόματα Νίκαια και Τρίγλια, που έχουν οι νέοι τόποι εγκατάστασης των προσφύγων από τη Βιθυνία στην Ελλάδα· μέσα από τη συλλογική ταυτότητα των προσφύγων καταβλήθηκαν προσπάθειες για διατήρηση της ιδιαίτερης βιθυνιακής ταυτότητας.

SUMMARY

Artemisia Athanasiou – Kyriaki Papathanasopoulou – Aikaterini Meliou, *From Bithynia to Greece: Aspects of social, economic and cultural life in the place of origin and settlement through the Archive of Oral Testimonies of the Center for Asian Minor Studies (KMS)*

This article is a first approach to present the life of the Greek inhabitants in the province of Bithynia, through oral testimonies of the refugees from Asia Minor from the archive of the Center for Asian Minor Studies. Information was obtained on the occupations, the language, the education, the immigration as well as the social and economic relations of the inhabitants in order to provide information regarding the social, intellectual and economic life of Greeks and Turks in the province of Bithynia. It also provides information on the settlement of refugees and highlights aspects of their rehabilitation and social integration in Greece, their contribution to the Greek economy and the efforts of these people to keep alive their past in Asia Minor, their culture and consequently the identity of Bithynia.